

SZEMLE

**OLÁH SZABOLCS: HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS.
BORNEMISZA PÉTER GYŰLEKEZETI ÉNEKHASZNÁLATA**

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 311 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 22).

A kötet a gyülekezeti ének (lelki ének) egy-egy kérdését poétikai megközelítésben tárja az olvasók elé. Oláh Szabolcs jól felépített, didaktikus előszóban részletezi a könyv célkitűzéseit. Eszerint a szerző a gyülekezeti énekeket elsősorban nem himnológiai vagy liturgiai, hanem irodalmi szempontból tárgyalja. Az énekelt tanítások másfél százada az irodalmi kánon peremterületére sodródtak. Oláh Szabolcs megkísérli ezeket „újra bevonni az *esztétikai itéletalkotás eleven játékterébe*”, és „a gyülekezeti ének esztétikai cselekedtető képességét az istentiszteleti események közegében” leírni. Az énekek esztétikumában Oláh nagy szerepet tulajdonít a szöveg és a dallam által kiváltott érzelmi hatásnak és etikai következménynek. Úgy látja, hogy az énekhasználatnak – az imádság, a katekizálás, a prédikáció és más szertartáselemek közegében – spirituális közösségformáló szerepe lehet (9). Tanközlés és hitélmény (tételes tanítás és lelki történet) egymást feltételező fogalmi és a közöttük lévő feszültség értelmezése köti össze a könyv egyes fejezeteit. Az előszót olvasva kérdésként merül föl, hogy a felekezeti szétválás előtti korszak éneklési szokásait „összprotestáns” jelzővel kell-e illetnünk. Nem lenne-e jobb egyszerűen „protestáns”-nak minősíteni ezeket? (9.) Kell-e hangsúlyoznunk a gyülekezeti éne-

kek elemzésétől való irodalomtörténeti idegenkedést? (10.) A régi magyar irodalomban az egy-egy szövegkorpuszhoz való hozzáférést komoly előmunkálatoknak kell megelőznie, s többnyire csak ezek elvégzése után lehet érvényes elemzéseket készíteni. (Sarkítva a problémát: amíg nincs kiadva például a 17. századi gyülekezeti énekek nagy része – illetve a gyűjtemények nem jelentek meg hasonló kiadásokban –, addig nehéz erről a korszakról érvényes költésztörténeti megállapításokat tenni. Ráadásul a sok-sok kiadást megért énekeskönyvekben a nagyszámú 16. századi ének közül kell kiemelni a 17. századiakat.)

Az eredetileg PhD disszertációként megvédett munka e nyomtatott és átdolgozott változatában az első fejezet (*A hit a szenvedélyben rejtőzik és teljesedik be*) a hitélmény nyelvi reprezentációját helyezi a középpontba. A fejezet címében jelzett állítást bővebb, kutatástörténeti kitérő magyarázza meg. Oláh „a templomi ének esztétikai hatását a liturgikus környezetben a közös retorikai-poétikai szabályok világában” próbálja leírni (30). Válaszol arra a kérdésre, hogy a klasszikus-humanista retorikák alaktani rendszerét hogyan szembesíthetjük a gyülekezeti énekek nyelvi és retorikai fogásaival. Oláh elemzi az *Ó, menyeyi mi szent Atyánk* (RPHA

1122) kezdetű himnuszon belüli szövegmozgást, s az ének hatását liturgiai környezetben, a retorikai és poétikai szabályok feltárásával ragadja meg. (Az elemzések szempontjából szerencsésebb lett volna az énekeknek nem félprózai, hanem versformában való közlése, valamint itt a latin mintának a figyelembevétele is.) Követendőnek tartom a szerző azon szándékát, amely szerint hangsúlyosabbá kell tenni ének és vers kapcsolatát a gyülekezeti énekek vizsgálatában: az énekek zenei-retorikai és a szövegek poétikai-retorikai megformáltságát együtt tanácsos elemezni. Oláh elismeri az irodalom- és zenetörténet eddigi eredményeit, adatbázisait és kiadásait, amelyek nélkül nem lehetne a gyülekezeti ének hatalmas szövegtárházával mint egészszel foglalkozni. Igaznak, de némileg méltánytalannak tartom azonban a szerző azon fejtegetését, amely szerint az adatbázist készítő (illetve formális elemeket vizsgáló, alaktani kérdéseket felvető) kutató a költeményt ismételhető rubrikák halmazának tekinti (41–42). A kutatási segédeszközök előállításához szükséges kutatói önkormányozás nem feltétlenül korlátoltságból ered.

A kötet további fejezeteiben a gyülekezeti énekek használatát és kommunikatív teljesítményét Oláh Szabolcs Bornemisza Péter 1582-es detrekői énekeskönyvének (RMNy 513) első, gyülekezeti ének-részen keresztül mutatja be. Bornemisza azáltal is jelentős szerepet játszik a gyülekezeti éneklés történetében, hogy az 1574-es Huszár Gál-féle graduál-énekeskönyv (RMNy 353) olvasójává vált (2–3. fejezet), és hogy 1584-ben a *Foliopostillában* (RMNy 541) reflektált saját 1582-es énekeskönyvére (5. fejezet).

A második fejezet (*Az 1574-es és az 1582-es pünkösdi énektömb eltérései*)

filológiai vizsgálata és szövegelemzései példát mutatnak arra, hogyan lehet a gyülekezeti énekeskönyvek egy-egy műfaj-tömbjét szoros olvasással értelmezni, valamint a vallási és esztétikai tapasztalat kölcsönösségét bemutatni. Szegedi Gergely *Keresztyének, kik vagytok* (RPHA 731) pünkösdi invokációján keresztül Oláh a beszédhelyzet-változások, retorikai és nyelvtani szerkezetek teológiai értelmezésére mutat példát. (A kötet végén egy verskezdősor-mutató megkönnyíthette volna az egyes versek visszakereshetőségét.)

A harmadik fejezet (*Az 1574-es és 1582-es katekizmusi énektömb eltérései*) a filológiai kérdések tisztázása mellett a káté-énekek kommunikatív erejét hangsúlyozza. Oláh az énekelt tanításokban nem olyan didaktikus, dogmatikus és statikus műfajt lát, amelyben egyedül a hittételek magyarázata a cél. Szerinte a káté-énekek is képesek voltak „esztétikailag cselekedtetni” az egykori éneklőket, és a hitélmény megtapasztalására is sor kerülhetett. Mindezen énekek azáltal, hogy beleágyazódtak a káté-istentisztelet rendjébe, járulékos jelentésre tettek szert. A szerző rekonstruálja és magyarázza a *Foliopostilla* káté-istentiszteleti rendjét. Meghatározza Huszár Gál 1574-es katekizmusi énektömbjének liturgikus helyét a korabeli magyar és külföldi rendtartások között. A hivatkozott káté-istentiszteleti rendek vázlatos egymás mellé helyezése megkönnyíthette volna az olvasó munkáját.

A Bornemisza-féle antiliturgizmus – szertartási elem nem maradt Bornemisza istentiszteletében, csak gyülekezeti ének, imádság és igehirdetés – Kathona Géza nyomán való említését és az érvelésbe való bevonását (90, 199) könyve vége felé (250–252) maga Oláh is módosítja. Botta Istvánnak a szerző által is idézett monog-

ráfiája – *Huszár Gál élete, művei és kora* – és 16–17. századi források nyomán végzett vizsgálataim – *Lelki énekekről régi magyarok...* – a következőkről győzték meg: 1. a gyülekezeti és szertartási énekeket egyaránt éneklő 16. századi protestánsok istentiszteleti rendjei nem állnak a mai agendákhoz hasonló könyvekben a rendelkezésünkre. 2. Huszár Gál teljesítménye azért is egyedülálló, mert nem külön agendában, graduálban és énekeskönyvben közölte az istentiszteleti szertartásokat, illetve énekeket. 1574-es gyűjteménye az istentisztelet valamennyi énekelt részét imádságokkal, a lelkészeknek és éneklőknek szóló utasításokkal, tanácsokkal együtt tartalmazza. 3. Bornemiszának kezében volt ez a terjedelmes kötet, amelyet természetesen akkor is használt, ha ennek nem egykönnyen látjuk meg a nyomát más funkciójú énekeskönyvén vagy prédikációs kötetén, sőt agendájában sem. Bornemisz a változtatható, kevésbé kötött szövegű műfajokra fordította figyelmét, illetve azokra a lelkipásztori feladatokra, amelyek kiegészíthették Huszár Gál munkáját. Minta-prédikációkat adott a lelkészek kezébe, a prédikátoroknak, kórusnak és kántoroknak is szóló graduál-énekeskönyvből kiemelte az egész gyülekezet által éneklendő templomi énekeket, amelyeket az otthoni használatra szánt darabokkal meg is toldott. Mindehhez az év egyes ünnepeire és vasárnapjaira lebontott, de szabadon variálható gyülekezeti énekrendet adott. 4. Szertartási énekrendet nem közölt, hiszen az megvolt Huszár Gálnál is, és az eredetileg egy kötetre tervezett *Foliopostilla*-énekeskönyv-kiadásba végképp nem fért volna bele.

Oláh Szabolcs verselemzéseken keresztül mutatja be a Huszár Gál- és a Bornemi-

sza-féle katekizmusi énekcsoport eltéréseit. Bornemiszánál a katekizmusi énekek között például először jelenik meg Sztárai Mihály *Mennyi sokat szól az Isten embernek* kezdetű éneke (RPHA 894), amelyben a hitoktató hangját „átszínezheti egy másik szólam, amelyben immár az Ige maga szól az emberhez”, és a „külsőleg hallható evangéliumban a hit misztikus, benső, elrejtett ajándéka jut el a fülekhez” (127). Oláh Szabolcs célját – a gyülekezeti énekek irodalmi, esztétikai felértékelését – gyöngítheti, hogy az „élvező megértés” nála néha mintha feltételezné a hívő hozzáállást, néha pedig csak még további megszorítással érvényes az „élvezve értés”, mint például egyes könyörgések esetében: „A korabeli imádságelmélet ismerete nélkül azonban nem túl nagy az esélye annak, hogy valaki ma e könyörgéseket élvezve értse meg” (161).

A negyedik fejezet (*Liturgikus himnuszokból gyülekezeti könyörgések az 1582-es első rend végén*) a szakirodalomban már korábban rögzített változásra – egyes himnuszok (szertartási énekek) gyülekezeti énekké váltak – keres magyarázatot. Egyes liturgikus himnuszok azért válhattak gyülekezeti énekké, mert „szövegszerű alakulatuk létrehozása a beszélő alany(ok) közösséggé válását is képes volt megjeleníteni” (156–157).

A szerző az értelmezésekben példászerű grammatikai és retorikai felvérteztségről tesz tanúbizonyságot, filológiai munkájában, ahol szükséges, a szövegvariánsokat is figyelembe veszi, a szövegeket mindig a korabeli teológiai irodalom kontextusában tárgyalja. A himnuszok gyülekezeti énekké válása Bornemisz gyűjteményén kívül az 1593-as *Bártfai énekeskönyvben* (RMNy 713) mutatható ki nagyobb számban. (Az

érvelésből hiányzik annak kimondása, hogy Bártfa városa 1593-ban csak mint nyomdahely szerepelhet, hiszen a városban nem létezett magyar, csak német gyülekezet.) Ma már, korábbi nézeteimet módosítva, úgy látom, hogy ez a bártfai énekeskönyv nemcsak az istentiszteleti éneklést, hanem a magánajtatosságot is szolgálhatta. (A sok egyéni hangú könyörgés mellett például Bornemisza hosszú, *A jelenések könyve* nyomán írt versét vagy *A gonosz természet megromlásáról* kezdetű éneket – RPHA 1171, 7 -- valószínűleg nem énekeltek az istentiszteleten.) A himnusz-közlések pedig vagy a szertartási énekek gyülekezetivé válását tanúsítják (több himnusz esetében Oláh meggyőző érveket hoz fel erre), vagy pedig a gyűjtemény hármasszámú használatához járulnak hozzá: a bártfai gyűjtemény a szertartási, a gyülekezeti és a magános (vagy kisebb körben zajló) éneklést egyaránt szolgálta (Credo, 2000/1–2, 71–77).

Az ötödik fejezet (*A prédikáció textusához igazodó gyülekezeti éneklés modellje a Foliopostilla levelein*) a gyülekezeti éneklésnek és a szertartás egyéb eseményeinek kölcsönhatását és összefüggését vizsgálja. Eközben érdekes áttekintés olvasható a perikópáról (a prédikáció alapigéjéről szolgáló szentírási szakaszról) mint műfajról és a Bornemisza nyelvi magatartásában jelenlevő szövegszerű teológiai jelentőségéről. A szerző kapcsolódik azokhoz az újabb folyó kutatásokhoz – lásd a Magyar Egyházzene 1998/1999. évi 2., a perikóparend és éneklés összefüggéseit tárgyaló tematikus számát –, amelyek az ógyeházi perikópához (és prédikációhoz) igazodó éneklést mutatják ki a 17. században. Philipp Wackernagel nyomán a szerző utal a lehetséges német hatásokra.

A korabeli német evangélikus irodalomban valóban számos énekrend maradt fenn, de a magyar énekekkel való megfelelést nehéz megtalálni. Már csak azért is, mert a különböző német területeknek mind saját rendtartásuk, énekeskönyvük volt. Nicolaus Selnecker az 1587-es lipcsei énekeskönyv előszavában (:/:_{2r-3r}) például a Lipcsében használt énekrend kapcsán megjegyzi: „Solche Ordnung ein wenig andern zum Vnterricht anzumelden, singen wir mit der christlichen Gemein, im Advent, Nu kom der Heyden Heyland, sampt der Litaney Deutsch [...]”, majd az év összes ünnepére megadja az énekeket. Oláh Szabolcs hangsúlyozza, hogy Bornemisza a magyar irodalomban elsőként jelölte ki az ógyeházi perikópa szerint folyó prédikációkhoz tartozó énekeket: a „*Foliopostilla* Bornemisza éneklési gyakorlatának egy modelljeként is felfogható” (215). Az istentiszteleten folyó igehirdetés és éneklés ezáltal egymás értelmezőjévé válik. A 17. századi énekek Bornemisza hagyományát folytatják. Itt kell megjegyezni: a kéziratos források arra figyelmeztetnek, hogy több gyülekezet számára állíthattak össze kéziratos éneket, de ezeket vagy nem fedeztük még fel, vagy megsemmisültek. A szerző által idézett Gál Lajos-féle vélemény – „Geleji Katona sem a magyar, sem a latin nyelvű prédikációjánál nem közli azt, hogy minő énekeket énekeljenek, vagy énekeltek ezzel együtt” – csak annyiban igaz, hogy Geleji Katona István rendszeres éneket valóban nem hagyott hátra, de a *Váltság titka* (Várad, 1645, 1647, 1649) kötetében több helyen rendel éneket a prédikáció mellé.

A *Foliopostilla* és az 1593-as *Bártfai énekeskönyv* között eddig az irodalomtörténetben már feltárt kapcsolatot Oláh Sza-

bolcs továbbviszi. Felfedezi, hogy az énekeskönyv egyedülálló szerkezete, amely az ünnepi és az ünneptelen egyházi év szerint rendezi az énekeket, az ünnepi félév esetében követi a *Foliopostilla* énekajánlási gyakorlatát. A kötet végén táblázatok igazolják ezt a jelentős megállapítást. A másik fajta, tematikusan szerkesztett evangélikus énekeskönyv-típust a szerző mintha kisebb jelentőségűnek tartaná, mint a perikópához igazodót (241). A tematikusan szerkesztett gyűjtemények esetében az éneklés *adiaphoron*ként való értelmezését kell értékelnünk, illetve azt, hogy a lelkészek vagy kántorok számára a szabad énekválasztás, s ezáltal a többféle értelmezés számára nyílt lehetőség. Az 1593-as bártfai gyűjtemény második (a Szentháromság napja utántól Adventig tartó) része „és a *Foliopostillában* ajánlott *énekanyag* között (a kisebb-nagyobb, de többnyire rendszertelen és esetleges átfedések ellenére) nincsenek látványos átfedések” (242). A szerző néhány meggyőző példája alapján e negatív állítás azonban nem jelenti azt, hogy a bártfai szerkesztő feladta volna a Bornemisztól tanult gyakorlatot: az ünneptelen félév énekeit is többnyire a perikópa szerint rendezi el, illetve értelmezi.

A befejező, hatodik fejezet (*Az ige jelenvalósága változatos utaló eljárások terméke*) bemutatja, hogy a kortárs költészet hogyan kerülhet a régi énekekkel párbeszédbe. A régi magyar irodalom iránt esetleg kevésbé érdeklődő olvasóközönség számára is tanulságos, a további kutatási irányt kijelölő hatástörténeti vázlat.

Oláh Szabolcs kötete, új költészettörténeti megközelítése gazdagítja az eddigi gyülekezeti énektörténetet. A szerző elemzése során többször változtatja a régi és mai esztétikai, teológiai, lélektani, poétikai megközelítéseket, és nehezen megragadható fogalmak (szép, hit, élmény stb.) körülírására vállalkozik. Eközben azonban alapos szakirodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot: egyforma biztonsággal idéz a 16. század prózai vagy verses műveiből és a 20. századi hermeneutáktól. (Minden esetben jelzi, hogy a korábbi irodalomtudományi áramlatok melyikéhez kötődik, és a szakirodalom mely állításait gondolja tovább.) Nem hűvös tárgyilagos-sággal kezeli anyagát, hanem többször bevallja, hogy „izgalmat” rejt számára a lelki énekek különböző szintű és típusú elemzése. Oláh Szabolcs a saját olvasatát úgy mutatja be, hogy közben olvasója maga is részesévé válhat az értelmezésnek. Műve számára olyan olvasót képzel maga elé, aki „az irodalmi mivolt és az értékeség megállapítását a saját recepciós tevékenység történeti tapasztalatához köti, éppen mert a felhasználó olvasás közben lelki hangoltsága mozgását észleli” (31). Nehezen megközelíthető művének elolvasását irodalomtörténészek és himnológusok számára egyaránt ajánljuk. A kötet a „romantika esztétikai nézetrendszerében” (35) leértékelődött 16. századi gyülekezeti énekek líratörténeti helyének kijelöléséhez, valamint az „észlelő, értelmező és alkalmazó” (32) olvasásához nyit utat.

H. Hubert Gabriella